

Ntirho wo ringananisa Xitsonga: Leswi fikeleriweke na mitlhontlho

Arnold Mushwana

Manghenelo

Ku ya hi Finegan (1994), ririmi rin'wana na rin'wana leri tsariwaka ehansi ra fanele ku va na milawu. Wardhaugh na Fuller (2015) va hlamusela ndzingananiso wa ririmi tanihi ku ndlandlamuxa ririmi hi tlhelo ra ku hluvukisa ririmi hi ku ta na milawu ya matsalelo na mapeletelo, vutsari bya tidikixinari na matsalwa. Xikongomelokulu xo ringananisa ririmi i ku lava ku endla leswaku ririmi ri va ra ximfumo (Ramlam, 2018). Xa nkoka lexi hi faneleke ku xi tiva hileswaku mhaka yo ringananisa ririmi a yi na vugimamusi. Loko vavulavuri va ririmi va ha hanya, va karhi va tirhisa ririmi, va hlangana na vavulavuri va tindzimi tin'wana, ku karhi ku tumbuluxiwa swimakiwa swintshwa swa thekonoloji, nhluvukiso na ndzingananiso wa ririmi wu ta tshama wu ri kona.

Tindzin'wana eka ririmi

Ndzingananiso wa ririmi wu humelela hikokwalaho ka ku hambana ka mavulavulelo ma vanhu lava tshamaka eka tindhawu to hambana. Xivangelokulu xo ringananisa ririmi i ku lava ku papalata matsalelo mo hambana ma ririmi rin'we. Mavulavulelo na matsalelo lama mo hambana swi vuriwa tindzin'wana. Xikombiso, eka Xitsonga vulavulelo ra Vatsonga lava kumekaka eRitavi ra hambana na vulavulelo ra Vatsonga lava kumekaka Malamulele, eMhala kumbe eGiyani. Xiluleke lexi vulavuriwaka eka tindhawu ta ka Malamulele xi na nkucetelo wa Xivhenda hikuva vavulavuri va xona va vandzakanile na vavulavuri va Xivhenda. Handle ka nkucetelo wa Xivhenda, Xilukele xi tlhela xi tiveka tanihi ririn'wana leri mitaka mpfumawulo wa xinhompfu. Xk: Xikwa ematshan'wini ma **xinkwa**; cila ematshan'wini ma ncila; hikwako ematshan'wini ma **hinkwako** na karhi ematshan'wini ma **nkarihi**. Ndzingananiso wa ririmi wu va wu ri karhi wu ringeta ku hunguta maendlelo ma muxaka lowu laha ririmi rin'we ri tsariwaka ku hambana hikokwalaho ka ndhawu laha va kumekaka kona (Chanda, 2002).

Magoza mo ringananisa ririmi

Holmes (2013), u kombisa leswaku ku ringananisa ririmi ku fanele ku landzelela magoza ma mune, ku hlawula, milawu na tsalelo, ntirhiso wa ririmi na ku amukela. Eka ku hlawula, ku fanele ku langutiwa tindzin'wana hinkwato leti nga kona ivi ku hlawuriwa leswaku ririmi leri ringanansiweke ri fanele ku tirhisa matsalelo wahi (Holmes, 2013). Ku ya hi Holmes (2013), mikarhi yin'wana ririn'wana leri nga hlawuriwa leswaku ri hluvukisiwa ri nga ririmi leri ringanansiweke ku va ku nghenelela timhaka ta tipolotiki kumbe vanhu lava nga nga nyikiwa matimba mo ringananisa ririmi.

Ku tsala i goza ra vumbirhi ro ringananisa ririmi leri katsaka ku nkunguhato wa khopasi laha ku faneleke ku langutiwa timhaka ta matsalelo leswaku ku ta humesiwa milawu ya mapeletelo, tibuku ta ririmi, matsalwa, swihlamuselamarito na matsalwa man'wana (Ramlam, 2018). Hi marito man'wana, milawu ya matsalelo na mapeletelo swa tsariwa ivi milawu leyi yi landzeleriwa loko se ku tsariwa matsalwa laman'wana.

Endzhaku ka loko milawu na tibuku swi tsariwile, ririmi leri ri fanele ku yisiwa evanhwini leswaku va ri tirhisa eka tindhawu ta ximfumo to tanihi le swikolweni,

etikhoto ta milawu, eka mfumo tanihi hi ririmi ra ximfumo na le ka tindlawu tin'wana (Nfila, 2002).

Goza ro hetelela ro amukela i nghoza leri tikaka swinene. Laha hi kona laha hi vonaka loko ntirho wo ringananisa wu endliwile kahle hikuva loko wu nga endliwangi kahle hi kuma leswaku van'wana a va koti ku amukela ririmi leri. Ku ya hi Prah (1998), vavulavuri va ririmi va amukela ririmi loko va vona marito na milawu ya matsalelo na mapeletelo swi endliwile kahle na ku twisiseka. Loko vavulavuri vo ka va nga amukeli milawu leyi tsariweke, swi nga endleka ntirho hinkwawo lowu endliweke ku va nyuku wa mbyana (Gal, 2006). Ku endlela leswaku ririmi leri ringananisiweke ri amukeriwa, Trudgill (1995) na Ramlan (2018) va kombisa leswaku ku fanele ku va ririmi leri vulavuriwaka hi nhlayo yo tala ya vavulavuri va ririmi rolero kumbe marito mo tala ma twisisiwa kahle hi nhlayo yo tala ya vanhu.

Ku humelela ka ndzingananiso wa ririmi eka Xitsonga

Loko ku langutiwa eka ku humelela ka ku ringananisiwa ka Xitsonga swi nga va kahle ku sungula eka vito ra ririmi hi roxe- Xitsonga. Ekusunguleni ririmi leri a ri vitaniwa leswaku i Tsonga handle ko lungheleriwa xirhangi /xi-/. Ku vile na njhekajekisano swinene eka mhaka leyi ya ku lungeleriwa kumbe ku ka ku nga lungeleriwi xirhangi lexi. Loko swa ha sungula endzhaku ka njhekajekisano mhaka ya ku tirhisiwa ka rito Xitsonga ematshan'wini ya Tsonga yi amukeriwile hi va Ndzawulo ya Dyondzo kambe mfumo wa Gazankulu wu fika wu bakanyela kungu leri etlhelo. Leswi swi vile tano hambiloko Bodo ya Ririmi yi nyikile na ku bumabumela leswaku hikokwalaho ka yini ku fanele ku lungeleriwa xirhangi /xi-/. Swin'wana swa swibumabumelo leswi nyikiweke eka ku lungeleriwa ka xirhangi swi katsa:

- Maviti ma Xitsonga ma va na swirhangi leswi endlaka leswaku swi olova ku veka riviti rin'wana na rin'wana eka ntlawa wo karhi wa maviti; na
- Vavulavuri va tiva va vulavula Xitsonga ku nga ri Tsonga, kutani ku va ririmi leri ra ha vitaniwa Tsonga eku tsaleni a swi tshamisekangi.

Masunga (1999) u kombisa leswaku mfuwo wa Gazankulu a wu nyikangi xivangelo xa leswaku hikokwalaho ka yini xikombelo xa Bodo ya Ririmi xi bakanyeriwile etlhelo.

Xisimekiwa xo sungula ku tirhisa rito ra Xitsonga ku vile Yunihesiti ya N'walungu hi 1983. Leswi swi susile hoyihoyi ku kondza Holobyekulu wa Gzankulu a humesa papila leri a ri tshinya yunivhesiti. Leswi swi tlhele swi endla leswaku Bodo ya Ririmi yi n'okisiwa exikarhi ka malembe ma 1984 na 1985. Loko bodo yi ta va yi tlhele yi pfuxiwa mhaka leyi yi tlhele yi vekiwa etafuleni. Eku heteleleni ku vile ku cincywa vito ra Tsonga ku ya eka Xitsonga.

Endzhaku ka ku simekiwa ka Huvo yo Angarhela ya Tindzimi ta Afrika-Dzonga (HATAD) tibodo ta ririmi ti n'okisiwile ivi ku va na Tihuvo ta Rixaka ra Tindzimi. Tihuvo leti hi tona ti nyikiweke matimba mo languta milawu ya matsalelo na mapeletelo. Ntirho wo sungula wo ringananisa Xitsonga wa Huvo ya Rixaka ya Ririmi ra Xitsonga ku vile xibukwana xa *Milawu ya Matsalelo na Mapeletelo (2008)*. Endzhaku ka ku humesiwa ka milawu leyi, ku vile na hoyihoyi ya ntlawa wa vanhu lava a va alana na yin'wana ya milawu leyi nga kona. Wun'wana wa nawu lowu nga pfuxa hoyihoyi ku vile nawu wa ku susiwa xa xirhangi xa xinhomfpu eka man'wana ma maviti ma ntlawa wa mune. Xk: mitlawa ematshan'wini ya **mint**lawa, mikova ematshan'wini ya **min**kova, mitirho ematshan'wini ya **min**tirho. Ku tsan'wa ka nawu

lowu swi kale swi va bulo eka nongonoko wa rhadiyo wa *Afrika wa Vulavula* eka Munghana Lonene FM.

Endzhaku ka loko milawu leyi yi hlamuseriwile hi switsongotsongo vanhu va sungule ku amukela. Xibukwala xa *Milawu ya Matsalelo na Mapeletelo (2008)* xi pfunile swo tala eka ku hlulukisa matsalelo na mapeletelo eka Xitsonga. Xibukwana lexi xi tlhele xi pfuxetiwa laha ku nga engeteriwa milawu yintshwa leyi nga ringeta ku pfala mavangwa lama siyiweke hi xibukwana xo sungula. Loko hi xiya namuntlha ha lemuka leswaku matsalelo na mapeletelo ma xitsonga ma ya ma karhi ma antswa hi tlhelo ro va ma twisiseka hi vatirhisi va ririmi.

Mitlhontlho leyi nga kona

Eka ndzingananiso wa ririmi laha ku tekiweke ririn'wana ro karhi leswaku ri hlulukisiwa ri va ririmi leri ringananisiweke, tlhontlho lowu vaka kona i wo va xiyenge xo karhi xa vavulavuri xi twa xi pfaleriwile ehandle no va ririn'wana ra xona ri nga tekeriwangi enhlokweni. Va ta tivona va nga ri vanhu va nkoka no va va tsan'wiwa (Nfila, 2002). Loko mhaka leyi yi nga langutiwi hi vukheta na vurhon'wana swi nga endla leswaku van'wana va nga amukeli milawu ya matsalelo na mapeletelo. Ku ya hi Machobane na Mokitimi (1998), van'wana vavulavuri va tsandzeka ku amukela yin'wana ya milawu ya matsalelo na mapeletelo hikokwalaho ko va va tikeriwa ku cinca swilo leswi va swi dyondzeke khale va ha ri lavantsongo. Loko se ku fika nkarhi laha munhu un'wana a va byelaka leswaku va fanele ku cinca leswi a va vona swi ri swona swo lulama swi fika swi va tikela swinene. Kasi Kamwendo (2013) yena u kombisa leswaku ntlhontlho wun'wana wo ringananisa ririmi i ku va van'wana va nga amukeli milawu leyi vekiweke hikuva va vona lava nyikiweke matimba mo ringananisa ririmi va tiendla wonge i vo antswa, va tiva ngopfu na ku va va nyikiwile matimba yo va lawula. Mhaka yo va vanhu vo karhi ku suka eka HATAD va nyikiwile matimba mo hlulukisa ririmi hi matsalelo na mapeletelo swi endla leswaku van'wana va vona wonge va nyikiwile matimba lamakulu yo va lawula leswaku va fanele ku tsarisa ku yini na kona va onha ririmi.

Nghimeto

Mhaka yo ringananisa ririmi a hi mhaka ya matlangwana. Hambiloko mhaka leyi yi tika, swa fanela leswaku yi endliswa hikuva hi yona ntsena yi nga ta pfuneta eka ku antswisa na ku hlulukisa Xitsonga loko swi ta eka timhaka to tsala. Xa nkoka lexi faneleke ku tekeriwa enhlokweni hileswaku vavulavuri va ririmi a va fanelangi ku tsan'wa ndzingananiso wa ririmi hi xivangelo xo va vona va kule va tiva matsalelo mo karhi kumbe va vona va pfaleriwa ehandle. Hi tlhelo lerin'wana vanhu lava rhwexiweke matimba mo hlulukisa ririmi hi tlhelo ra ndzingananiso a va fanelakangi ku teka nkateko lowu ku endla xin'wana na xin'wana lexi va lavaka ku xi endla handle ko ehleketelela vavulavuri. Hinkwaswo leswi va swi endlaka swi fanele swi leteriwa hi nkucetelo wa ririmi no va ku endlwile vulavisisi byo dzika.

Swihlovo

Chanda, V. M. (2002). Orthography planning across languages and countries. In F. Banda (Ed.), *Language across borders* (pp. 27–50). Cape Town: Casas.

Finegan, E. 1994. *Language: Its Structure and Use*. New York: Harcourt Brace College Publishers.

Finegan, E. 2008. *Language: Its Structure and Use*. 5th ed. Boston: Thomson Higher Education.

Gal, S. (2006). Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of publics and practices. *Social Anthropology*, 14(2), 163–181.

- Holmes, J. 2013. *An Introduction to Sociolinguistics*. 4th Ed. Routledge: New York, USA.
- Kamwendo Gregory H. 2003. On language ownership and orthographic reforms in Malawi. In Prah Kwaa Kwesi (ed) *Speaking in Unison*. Cape Town: CASAS, pp. 89-102.
- Machobane, M and Mokitimi, M. 1998. Problems in the development of Sesotho Orthography. In Prah, Kwaa
- Masunga, S.H. 1999. *Language management in South Africa: A case study of the Xitsonga Language Board*. Unpublished MA Dissertation: University of Pretoria. Pretoria.
- Nfila, B.I. 2002. *Standard in Setswana of Botswana*. Unpublished MA dissertation. University of Pretoria: Preoria.
- PanSALB. 2008. *Milawu ya Mapeletelo na Matsalelo*. Pretoria: PanSALB.
- Prah, K.K. 1998. *Between Distinction and Extinction: The Harmonisation and Standardisation of African Languages*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.
- Ramlan, K. 2018. Language standardisation in general point of view. *Budapest Internal Research and Critics Institute-Journal Vol 1*. Pp: 27-33.
- Trudgill, P. 1995. *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. 3rd ed. Penguin Books: Harmondsworth, England.
- Wardhaugh, R na J.M Fuller. 2015. *An introduction to sociolinguistics* 5th Ed. Blackwell Publishers Ltd. United Kingdom.